

Відгук офіційного опонента
на дисертаційне дослідження Нікітіної Зорини Ігорівни
«Концепція знання Теофана Прокоповича
в європейському історико-філософському контексті»
на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії

Дисертація Нікітіної З. І. є актуальною для сучасного історико-філософського українознавства, одним із важливих завдань якого є вивчення української ранньомодерної філософії XVIII ст., з метою відтворення цілісної картини розвитку філософської думки на українських теренах, встановлення місця, значення та особливостей трансформаційних інтелектуальних процесів, що відбувалися в Україні у зазначений період. Водночас не менш важливим завданням сучасної української історико-філософської науки є осмислення вітчизняної інтелектуальної та духовної спадщини в контексті розвитку європейської філософії, науки та освіти, з'ясування особливостей сприйняття, ступеню значущості західної складової у студіях українських мислителів, визначення найбільших здобутків плідного діалогу із європейською інтелектуальною традицією. Актуалізацією поставлених завдань виступає дисертаційне дослідження Нікітіної З. І., де яскраво продемонстровано досвід сприйняття та творчого переосмислення надбань європейської філософії у працях українського філософа Теофана Прокоповича. З огляду на цю мету, у дисертації проведено цілісний та систематичний аналіз творчості Теофана Прокоповича в контексті основних тенденцій та орієнтирів розвитку європейської філософської традиції у XVIII ст. Дисертанткою цілком виправдано з історико-філософської позиції обрано ракурс дослідження творчого спадку вітчизняного мислителя крізь призму відтворення однієї із основних складових філософської творчості Теофана Прокоповича – концепції знання. Реконструкція цієї концепції надала дисертантці можливість

представити не лише нам оригінальні філософські ідеї Теофана Прокоповича, а й співставити ці ідеї з ідеями тогочасних європейських філософів, тим самим довести ту думку, що Теофан Прокопович був не просто реципієнтом-наслідувачем європейських філософських надбань, а нарівні із іншими європейськими філософами став одним із співавторів-співтворців європейського поліфонічного простору філософської думки. З метою виокремлення оригінальних філософських поглядів Теофана Прокоповича, автор зосереджує увагу на пізніх філософських творах мислителя, написаних у період після його викладання в Києво-Могилянській академії. Тим самим автор відповідає на актуальне для сучасного українознавства питання про наявність у ранньомодерний період філософської творчості поза межами Києво-Могилянської академії, також про ступінь її самобутності та наукової значущості.

Варто відзначити наукову новизну, самостійність та цілісність дисертаційної роботи. Логічність, ґрунтовність здійсненого у дисертації історико-філософського дослідження поєднується із прозорістю, чіткістю та методичною грамотністю викладу. Дисертантка зуміла представити цікавий новий матеріал стосовно духовної біографії та багатогранної творчості Теофана Прокоповича. Однією із заслуг автора дисертації є вдало обрана методологія дослідження. Адже культурологічний метод, що передбачає осмислення розвитку філософії як історії філософської культури, дозволив розглянути філософські ідеї українського мислителя крізь призму його особистісного світогляду, в якому відображено нормативно-ціннісну систему доби, неповторний стиль його епохи. Звідси, автор здійснив аналіз праць Теофана Прокоповича в їх світоглядному, біографічному, культурно-історичному контекстах.

Текст дисертаційної роботи поділено на три великі розділи, кожен з яких складається з підрозділів. У першому розділі *«Постать Теофана Прокоповича в інтелектуальній історії України»* дисертанткою представлено основні результати попередніх досліджень, присвячених біографії та творчій спадщині

українського мислителя. Варто відзначити значущість авторського підходу до цього завдання, реалізованого крізь призму відтворення історії рецепції постаті та ідей Теофана Прокопович. Як показує автор, обумовленість вивчення творчості Теофана Прокоповича певним соціокультурним та інтелектуальним контекстом призводило до однобічних та суперечливих оцінок ідейного спадку українського філософа, аналіз творчої спадщини мислителя набував заідеологізованого характеру, а його ідеї зазнавали перекручень і таврувань. З огляду на те, що більшість дослідницьких оцінок базуються на аналізі раннього періоду творчості українського мислителя, дисертантка наголошує на необхідності ґрунтовного вивчення пізнього періоду його творчості, з метою відтворення цілісного портрету Теофана Прокоповича як філософа. З цією ж метою дисертантка реконструює біографію українського мислителя, відтворює корпус його творів як цілісну систему, показуючи водночас історію написання та видання творів, їх жанрові та стилістичні особливості.

Визначивши пріоритетне місце у філософській студіях Теофана Прокоповича концепції знання, автор присвячує другий розділ своєї дисертації *«Змістовні виміри концепції знання Теофана Прокоповича»* висвітленню розуміння українським мислителем феномену знання, критеріїв його істинності, специфіки пізнавальної діяльності людини. Автор звертає увагу на багатовимірність концепції знання у творчому доробку Теофана Прокоповича, що увиразнюється в органічному поєднанні в концепції різних парадигм мислення, зокрема, схоластичної філософської традиції із новочасною, водночас у відображенні кожним аспектом концепції певних духовних запитів тогочасної доби. Дисертантка усебічно осмислює два стрижневі компоненти концепції знання Теофана Прокоповича, що включають співвідносні поняття істинного релігійного знання та істинного знання про світ. У роботі розглянуто проблему співвідношення знання та віри у Теофана Прокоповича, висвітлено питання шляхів поєднання знання та віри крізь призму їхньої істинності. Автором продемонстровано, що в запропонованому українським мислителем концепті знання відображено засадничі світоглядні зміни, що відбувались у

тогочасному українському суспільстві та були спрямовані на утвердження нових форм релігійності. На відміну від традиційних форм релігійності, базованих на сліпій вірі, нові форми релігійності були ґрунтовані на ідеї осмисленого та самостійного, особистісного ставлення до віри. Водночас дисертанткою акцентовано на практичному вимірі знання в концепції Теофана Прокоповича, де ставиться наголос на важливості та корисності знання для прояснення життєвих ситуацій, його значущості в щоденному застосуванні.

У третьому розділі *«Ідейний контекст формування поглядів Теофана Прокоповича – неоднорідність європейського філософського середовища»* автор визначає коло західноєвропейських філософів, чиї ідеї та вчення мали значний вплив на формування філософських поглядів українського мислителя у пізній період його творчості. З'ясовуючи зміст і особливості рецепції європейської думки у творчості Теофана Прокоповича, автор приходить до висновку про увиразнення в його пізніх працях ідейного діалогу поміж схоластичною та новочасною парадигмами мислення, що стало прикметною рисою тогочасного інтелектуального життя. Дисертантка переконливо доводить, що в концепції знання Теофана Прокоповича відображено панівні у новочасній філософії погляди на сутність знання та його індивідуальної цінності, осмислюється пізнавальна діяльність як істотна характеристика людини, обґрунтовується практична його корисність. На прикладі співставлення філософських поглядів Теофана Прокоповича та Бенедикта Спінози дисертантка яскраво засвідчує той факт, що рецепція західноєвропейської думки не зводилась виключно до сліпого копіювання-наслідування, а носила характер творчого продуктивного діалогу-дискусії між рівноправними співрозмовниками. Це твердження надає усі підстави дисертантці розглядати концепцію знання Теофана Прокоповича, з одного боку, оригінальним витвором думки українського мислителя, з іншого боку, органічною складовою європейської філософської традиції.

Виконане на гідному теоретичному рівні і позначене науковою новизною, дисертаційне дослідження безумовно заслуговує на позитивну оцінку. Разом із

тим варто висловити наступні зауваження, які мають переважно рекомендаційний характер і не ставлять під сумнів наукову значущість роботи:

1. У першому розділі, розглядаючи історико-філософську рецепцію ідей Теофана Прокоповича у XIX ст., автор зупиняється лише на аналізі праць російських істориків (Ю. Самаріна, І. Чистовича, М. Барсова), присвячених біографії та творчому спадку Теофана. Водночас поза дослідницькою увагою залишаються наукові студії, здійснені на вітчизняних теренах у XIX ст., зокрема, київськими духовно-академічними істориками (викладачами та випускниками Київської духовної академії проф. Пилипом Терновським, проф. Миколою Петровим, Юхимом Крижановським, Дмитром Вишневським та ін). Спираючись на архівні джерела, київські історики у своїх розвідках представили багатоманітний матеріал стосовно творчої біографії Теофана Прокоповича, його академічної та церковної діяльності, внеску мислителя у розвиток піітики, риторики, філософії на вітчизняних теренах. Особливу значущість для даної дисертаційної теми дослідження ці студії набувають через порушення у них питання сприйняття Теофаном Прокоповичем європейської філософії та теології. На наш погляд, доволі цікавою може бути спроба порівняти рецепції російськими та українськими істориками XIX ст. спадщини Теофана Прокоповича та з'ясувати відмінності їхнього науково-історичного запиту.
2. З метою формування цілісного уявлення про постать Теофана Прокоповича, застосовуючи біографічний метод дослідження, у дисертації було відтворено віхи життя українського мислителя. Як зазначено у дисертації, з огляду на відмінність свідчень, різночитання сторінок життя, представлені у біографічних нарисах Теофана Прокоповича, автор вважає доречним відтворити біографію Теофана, спираючись лише на працю російського історика Іларіона Чистовича «Феофан Прокопович и его время» (1868). Дисертантка аргументує свій

вибір цього джерела тим, що дане дослідження містить одну із перших і найповніших біографій Теофана Прокоповича. Попри те, що праця І. Чистовича є найбільш ґрунтовним, як вірно зазначила дисертантка, найповнішим дослідженням життя Теофана Прокоповича, що базується на широкому колі першоджерел, однак, на наш погляд, історик не може обмежуватись виключно одним джерелом при відтворенні певних історичних та біографічних подій, без доповнення та співставлення з іншими джерелами. Більше того, у дисертації та авторефераті зазначено, що роботи дослідників XIX ст., зокрема і праця І. Чистовича, «потребують ретельного критичного аналізу тез, що в них висловлюються» (Автореферат, с. 2). Отже, використання цього джерела має бути з певними застереженнями і поправками на ідеологічну налаштованість російського історика. Виокремити науково значущі твердження будь-якого історичного дослідження, відповідні історичні правді, уможлиблюється, на наш погляд, шляхом критичного співставлення та порівняння якомога ширшого кола історичних джерел, вагому частину яких складають саме архівні документи. Реконструюючи віхи життя, становлення світогляду Теофана Прокоповича, авторіві варто було звернутись і до листування українського мислителя (важливість якого для даного дослідження, до речі, зазначено у дисертації).

3. Опис корпусу творів Теофана Прокоповича, проведеному в першому розділі, доречніше було, на нашу думку, більше пов'язати із темою дисертаційного дослідження. З цією метою виокремити ті праці українського мислителя, у яких він торкається проблематики знання, представлені не лише у пізній період його творчості, а й також у ранній період (період викладання в Києво-Могилянській академії). Водночас, якщо об'єктом дисертаційного дослідження виступають пізні праці Теофана Прокоповича, варто було детальніше описати передумови їх написання та історію публікації.

4. Реконструюючи концепцію знання Теофана Прокоповича, автор виявляє у ній поєднання двох парадигм мислення – схоластичної та новочасної модерної. Якщо у ранній творчості мислителя представлено світоглядно-теоретичні засади другої схоластики, тоді у пізній працях схоластичний спосіб мислення доповнюються модерним. Сформульоване у роботі завдання «простежити еволюцію поглядів мислителя» (Автореферат, с.1), на наш погляд, було б виконано більше виразно, якби автор послідовно прослідкував трансформацію поглядів Теофана Прокоповича на проблему знання та його цінності, не обмежуючись лише аналізом праць пізнього періоду творчості, а спробував співставити їх із доробком мислителя періоду його викладання у Києво-Могилянській академії. Таким чином, чітко окресливши усю палітру історії філософських зацікавлень українського мислителя у цій проблематиці, автор шляхом порівняльного аналізу творів мислителя мав би можливість простежити історію формування структурних частин його концепції знання, визначаючи, які елементи були сформульовані у ранній період творчості, які були продовжені чи переосмислені пізніше тощо.

Що стосується висловлених зауважень, то вони ніяким чином не знижують загальної позитивної оцінки дисертаційної роботи Нікітіної З. І. Дисертація носить самостійний і завершений характер, сформульовані у ній завдання виконані на високому фаховому рівні. Автореферат дисертації адекватно повністю відображає зміст дисертаційного дослідження.

Основні положення та результати дисертаційної роботи пройшли необхідну апробацію та висвітлені у 6 публікаціях, 5 з яких видано у фахових виданнях з філософії, та 1 – у міжнародному виданні. Рівень і кількість публікацій та апробації матеріалів дисертації на конференціях всеукраїнського рівня відповідають чинним вимогам до кандидатських дисертацій.

З огляду на вищезазначене вважаю, що дисертація «Концепція знання Теофана Прокоповича в європейському історико-філософському контексті» повністю відповідає вимогам до кандидатських дисертацій, визначених у п. 11

«Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, а також паспорту спеціальності 09.00.05 – історія філософії.

Дисертація Нікітіної З. І. «Концепція знання Теофана Прокоповича в європейському історико-філософському контексті» є завершеним науковим дослідженням і заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії.

Кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та релігієзнавства
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

Пастушенко Л. А.

